

1916 TÜRKİSTAN İSYANI

1916 TURKESTAN REBELLION

Seda YILMAZ VURGUN*

Öz

Çarlık döneminin baskıcı uygulamalarına karşı Müslüman Türklerin en şiddetli isyanı 1916'da başlamıştır. Bu uygulamalar arasında özellikle Rusya'nın askerlik muafiyetini kaldırarak Türkistanlıları cephe gerisine almak istemesi, tansiyonu yükselten hareket olmuştur. Ancak bu istek Türkistanlılar arasında protestolara neden olmuş ve önce vahada başlayan isyan, daha sonra hızla diğer bölgelere de yayılmıştır. Türkistan isyanı ile I. Dünya Savaşında birçok cephede mücadele veren Ruslar için bir cephe daha açılmış ve bu sorunu çözmek isteyen Çarlık yönetimi, askerlerinin bir kısmını buraya kaydırırken bir taraftan da Rus köylülerini isyancılara karşı silahlandırmıştır. Sonuç olarak isyan çok kanlı bir şekilde bastırılmış; Türkistanlıların bir kısmı Çin yönetimindeki Doğu Türkistan'a kaçmış diğer bir kısmı da yaşadıkları bölgelerde büyük eziyetler görmüştür.

Anahtar Kelimeler

1916 İsyanı, Türkistan, Orta Asya, Çarlık Rejimi, Çin.

Abstract

Within the period of Tsarist Russia, the most violent resistance of Muslim Turks has been started with the Rebellion of 1916 and Russia has wanted to muster Turcomans into the rear guard service by abolishing the exemption of military service of the local people. However, due to this request, protestation has been emerged among the Turcomans. The Rebellion firstly started in oasis and then it quickly became widespread. Another front has been opened for Russians by the Turkestan riot. Tsardom shifted some of her soldiers to the region and armed Russian peasants. The Rebellion has been quelled in a much bloody way. Some of Turcomans has fled to East Turkestan which was governed by China. The rest of them has experienced a major persecution in the region.

Keywords

1916 Rebellion, Turkestan, Central Asia, Tsarist Regime, China.

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü, seda.yilmazvurgun@bilecik.edu.tr

GİRİŞ

Türkistan Türklerinin aydınlanması ve fikri uyanışlarının başlamasında Kazan ve Kırım Türklerinin etkisi büyük olmuştur. Rus baskısı ve zulmünden kurtulmayı başaramayan bu gruplar ticari hayatla ilgilenmiş ve ekonomik anlamda iyi bir duruma gelmişlerdir. İktisadi zenginlik neticesinde onların hayatı değişmiş ve manevi zenginliğe ulaşmaya çalışmışlardır. Kültür alanındaki bu ilerleme onların siyasi alanda uyanmalarına neden olmuştur. Türkistan'da bulunan Özbekler, Kazaklar ve Türkmenler gibi Kırgızlar da bu durumdan etkilenmiş ve onlarda da fikri ve siyasi alanda bir uyanış başlamıştı (Saray 1996: 236).

Ceditçilerin açtığı yeni okullar, Tercüman gazetesinin geniş kitleler tarafından okunması, İstanbul'a sık sık giden insanlar ve demir yolu inşasının etkisi sonucunda Türklerin dış dünya ile teması kuvvetlenmiş ve bu durum da aydınların sayısını artırmıştı (Şimşir 2009: 274).

Rusya'daki 1905 ihtilalinden sonra gelen iki yıllık serbestlik süresinde Rusya Türkleri bir takım ilerlemeler kaydetmişlerdir. Mektep ve medreselerde reformlar yapılmaya, gazete ve dergiler neşredilmeye, ana diliyle kitaplar basılmaya başlanmıştır (Devlet 1999: 210; Ilgar 1990: 110-119). Rus idaresi altında baskı gören bütün Türkler zorla ellerinden alınan insani ve siyasi haklarını geri kazanmak ve bu baskıyla mücadele edebilmek için yeniden organize olmuşlardır.

Türkler silahla başaramadıklarını siyasi atmosfer içinde gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede Rusya'da kurulan "Duma"ya Türk temsilciler yollanmıştır. Ancak Ruslar bu durumu hazmedememiş ve ihtilalci fikirlerin sıçradığı Türkistan'a bir soruşturma komisyonu yollamışlardır (Devlet 2011: 237). İstedikleri sonucu alamayan Türkistan Türkleri haklarını aramak için "Rusya Müslümanları" ittifakını kurmuşlardır. Ancak tüm bu gelişmeler yaşanırken I. Dünya Savaşı başlamış ve Rusya da savaşa girmişti (Saray 1996: 237). 1878, 1882, 1892, 1893 ve 1898 yıllarındaki bölgesel isyanlara bir yenisi daha eklenerek 1916 yılında büyük Türkistan isyanı çıkmıştı (Konukçu 1998: 215).

1. İsyanın Nedenleri

1916 isyanı, Rus işgalinin ardından oluşan süreçte Türkistan halkının uğradığı adaletsizlik ve haksızlığın neticesinde meydana gelmiştir. Rus hükümeti memleketin yönetimini yerel halkın taleplerini dikkate almadan yürütmüş ve Türkistan halkı Rus çarının hâkimiyetini tanıyınca itiraz hakkı olmadan onun kararlarına uymak zorunda kalmıştı (Ömürbekov 2002: 623).

İsyanın oluşmasında birçok sebep etkili olmuştur. Türkistan topraklarına Rus göçmenlerin yerleştirilmesi isyanın çıkmasında en önemli nedenlerden biriydi. Bu süreçte Kırgız halkının toprakları zorla ellerinden alınarak Rus göçmenlere dağıtılmıştı. (Wheeler 1964: 7; Allworth 1994: 208; Abazov 2002: 607, 610; Andican 2003: 160; Maharramova 2009: 90) Kırgız topraklarına yerleştirilen Ruslar için 1905 yılında faaliyete geçen "Yeni Gelenler İdaresi" kurulmuştu. Kırgız topraklarının en verimli alanlarını içeren Bişkek'te toplam 29 köy kurulmuş ve 1916 yılına kadar Bişkek'teki toprakların % 57.3'üne; Issık Göl ve Narin bölgesindeki toprakların da % 67.3'üne Rus göçmenler yerleştirilmişti (Saray 2004: 81). Birçok verimli alan iskâna açıldığı için Kırgızlar hayvanlarını otlatamamış ve bu yüzden iyice fakirleşmişlerdi (Gömeç 2011: 105). Süregelen olumsuz durum, kendi topraklarını kaybetmeyi hazmedemeyen Kırgızları iyice huzursuz etmişti. Kırgızlar hakları olan toprakları, yarısını bile olsa, alabilmek için çalışmalarına başlamışlardı (Saray 2004: 81). Rusya aslında Türkistan bölgesinde ayaklanma çıkmasından çekindiği için birtakım tedbirler almaya çalışmış ancak başarılı olamamıştı. Rus yönetimi, 1896-

1906 yılları arasında Kırgız vilayetlerine Rus göçünü yasaklamış olmasına rağmen bu hareketi tamamen durduramamıştı. (İdil 2007: 57).

İsyanın diğer bir sebebi ise 1914 yılında I. Dünya savaşının başlamasıyla birlikte Türkistan'da yeşeren yeni ümitlerdi. Savaşın başlamasının ardından Türkistan'ın birçok şehrinde yapılan toplantılarda, yakın bir gelecekte Türklerin belki Buhara'ya kadar gelecekleri ümit ediliyordu. Ancak savaşın seyri Türkistan halkının bu ümidini boşa çıkarmıştı (Togan 1981: 356).

İsyanın çıkmasına çok sayıda ekonomik etken de önemli rol oynamıştır. I. Dünya savaşının çıkmasının ardından Türkistan ve Kazak-Kırgız Türklerine yönelik mükellefiyetler artmıştı. Yönetim halktan maddi yardım talep etmekte ve toplanan para üst rütbeli generaller ve memurlar tarafından paylaşılmaktaydı (Kurat 1987: 427-428; Ömürbekov 2002: 623). Örneğin Hive Hanlığı'ndan Rus Generallerin aldığı haraç 553.000 ruble idi (İnan 1963: 26). 1882 yılından itibaren vergilerin artırılması bir yana, bir ailenin sahip olduğu her hayvan başına ödemesi gereken vergi bile, I. Dünya savaşı sırasında artık ödenemeyecek miktara ulaşmıştı (Allworth 1994: 210; İdil 2007: 58). Türkistan halkı askere alınmadığı için Rus hükümeti bunun acısını üst üste koyduğu aşırı vergiler ile çıkarmaya çalışmıştı. Savaş ile birlikte bir taraftan pamuk üretimi düşerken diğer taraftan Türkistanlılar yiyecek ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tahılı dışarıdan pahalıya almaya başlamışlardı (Share 2010: 395-396; Şimşir 2009: 297).

Rus hükümeti bölgede adaletsiz bir yönetim uygulamaktaydı. Ruslar kendi halkına her gün ekmeğe dağıtırken, Türkler haftada bir ekmeği zor bularak açlık çekmekteydiler. Bu olumsuzluklara ilaveten, Türklerin elinde bulunan yağ, koyun ve atlar zorla kamulaştırılarak temel ihtiyaçları da ellerinden alınmıştı (Gömeç 2011: 106; Keskin 1999: 113). Savaş yılları etkisini hububat üretiminde göstermiş, büyük-küçükbaş hayvan sayısı ve pazardaki fiyatlar aniden düşmüştü (Ömürbekov 2002: 623).

Rusya Türkistan halkının ekonomik gelişimini engellemek için Türkistan'da ağır sanayi kurmayarak, Türkistan halkının kalkınmasını istememişti. Rus hükümetinin bu politikasına ek olarak, Türkistan'a demir yolu ağı inşa ederek bölgenin yeraltı zenginliklerinin rahat bir şekilde sevk edilmesini sağlamıştı. Ayrıca inşa edilen bu demir yolları ile askeri alanda da avantaj elde etmeyi amaçlamıştı (Devlet 1999: 143; Ziyayev 2007: 358-359). Bu sömürü sadece bölgenin fiziki değerleri üzerinden değil, iş gücü üzerinde de yapılmış ve Rus işletmelerinde Türkistanlılar zorla çalıştırılmıştı (Andican 2003: 160). Örneğin Rus çiftliklerinde çalışan Türkistanlılar toprağı ekmeğe, sulamak, biçmek ve hasatı kaldırmak gibi işleri bedava yapmışlardı. (Gömeç 2011: 106; Keskin 1999: 113).

Ekonomik açıdan diğer bir önemli etken de pamuktu. Türkistan 1914 yılında Rusya'nın pamuk ihtiyacının yarısını, 1916 yılında ise tamamını karşılıyordu (Monteil 1992:161). 1916 yılında Türkistan'da pamuk yetiştirilen arazinin tutarı 742.000 hektarı bulmuştu (Hayit 1996: 119). Bu bağlamda Rusya Türkistan halkını sömürmek için ne gerekiyorsa yapmıştı. Pamuktan elde edilen gelirleri artırmak için toprağı sadece pamuk ekilmesini zorlamış ve bunu başarmıştı. Türkistan coğrafyasının Fergana gibi verimli bölgelerinde halk sadece pamuk ektiği için hububat gibi temel besin maddelerine ihtiyaç duyulmuştu. Ayrıca Ruslar çok ucuz fiyatlarla elde ettikleri pamuklardan ürettikleri tekstil ürünlerini oldukça pahalıya satarak Türkistan'ı hazır pazar durumuna getirmişti (Ziyayev 2007: 357).

Türkistan pamuğundan sadece Rusya gelir sağlamıyordu. Türkistan'da kendi menfaat ve çıkarlarını düşünen bir takım üst rütbeli kişiler de bu işten istifade etmeye çalışmışlardı. Zenginler, aksakal seçilmek için on binlerce somu bulan giderlerini 600 somluk maaşlarından çıkaramıyorlardı. Rus pamuk üreticileri iyi ilişki kurdukları aksakalların bu giderlerini pamuk üreten Türkistan halkından almıştı. Bu durum da pamuk üreticilerinin sırtlarına bir yük daha

bindirmişti (Ziyayev 2007: 360).

İsyanın çıkmasında Türkistan halkının askere alınması da önemli olmuştu. Daha önceleri Rusya düzene bağlılıklarından şüphe edilen Kafkasyalılar ve Orta Asyalıları hizmet dışı bırakmıştı (Wimbush 1988: 333; Share 2010: 396). 1886 yılında çıkarılan bir kanunla yerel halkın asker alınmamasına karar verilmişti (Devlet 2011: 110). Ruslar Kenesari gibi bağımsızlık için mücadele eden Orta Asyalılardan korktukları için Türkistan kabilelerini askerlikten uzak tutmaya çalışmışlardı. Bu durum askerlikten, vergi ve diğer mükellefiyetlerden muaf olan Türkistan halkı için bir avantajdı (Caroe 1970: 153).

Ruslar askere alma uygulamalarını menfaatleri doğrultusunda değiştirmişlerdi (Devlet 2011: 110; Rywkin 1982: 17). Buna örnek olarak 19-43 yaşındaki Türkistanlıların geri hizmet görmek ve siper kazmak için askere alınması bardağı taşıran son olay olmuştu (Sokol 1954: 80; Devlet 1999: 235; Brower 2003: 1; Andican 2003: 160; Palat-Tabyhalieva 2005: 266; Ziyayev 2007: 361;). Ruslar tarafından Türkistan genelinden yarım milyon kişi askerlik görevine çağırılmıştı (Hayit 1997: 9; Andican 2003: 160-161). Silâh altına alınan Azeri Türkleri ve Türkmenlerin savaşlarda hayatlarını kaybetmeleri, Kazak ve Kırgız Türklerinin askere gitmemek için direnişe geçmelerine sebep olmuştu (Saray 1984: 20; Saray 1996: 237). Ayrıca Türkistan halkı, erkeklerin savaşa gitmeleri durumunda kadın ve çocukların açlık ve sefaletle karşı karşıya kalacağını biliyordu (Saray 2004: 81).

Ruslar Türkistanlıları askere alırken birtakım usulsüzlükler yapmışlardı. Çıkan emre göre 19-43 yaş arasındaki Türkistanlıların askere alınması gerekirken (Raşid 1994: 20; Kesici 1999: 113) 17-18 yaşındaki gençlerin 19-20 yaşında (Çelebi 2003: 4); 60 yaşını geçen Türkistanlıların 30 yaşında gösterildiği de olmuştu (Şimşir 2009: 299). Türkistanlılar usulsüz yollar ile askere alınmaya çalışılırken Türkistan'da yaşayan Rus ahalî askerlikten muaf tutulmuştu (Çelebi 2003: 4).

Askerlik muafiyeti volost¹ yöneticileri, memurlar, yerli halkın içinden çıkan polisler, imam, molla, dini eğitim yapan öğrenciler gibi toplumda saygı gören insanlara verilmişti. Nüfus kayıtlarının olmayışından istifade eden Rus yöneticiler fakir ailelerin çocuklarını listelere yazmış zengin ailelerin çocuklarını ise rüşvet karşılığında kayıt dışı bırakmıştı. Askere alma listelerinde yapılan bu adaletsizliklerden halk hoşnut olmamıştı. Rus memurlar zenginleri kayırarak hem maddi gelir elde etmiş hem de zenginlerin para ödeyerek yerlerine başka insanları askere yollamasını sağlamıştı. Böylece onları kendi yanlarına çekmeye çalışmıştı (Kara 2011: 541). Türkistan halkının tüm bu direnişine rağmen, Rusya zor kullanarak 200.000 civarında Türkistanlıyı cephede çalıştırmak üzere askere almıştı. Bunların sadece çok az bir kısmı geri dönmüştü. Geri dönmeyi başaran Türkistanlıların hem zorla askere alınmaları hem de gördükleri eziyetten dolayı Ruslara düşmanlıkları artmıştı (Basmacılar 2012: 119).

İsyanda dini faktörler de oldukça etkili olmuştu. Tarikatlar Rus çarlığı ile mücadele edilmesinde önemli rol üstlenmişlerdi. XIX. yüzyılın ilk yarısında Ruslarla mücadelede Muridizm daha sonra ise Nakşibendilik etkili olmuştu. Tarikatlar Rus emperyalizmine karşı halkı yanına çekmek amacı ile sık sık Kırgızlar arasına temsilciler gönderip silahlanma ve emperyalizme karşı direnmek için halkı aydınlatmaya çalışmıştı. İşanlar² aslında mürid değil mücadele için asker toplamışlardı. 1916 isyanına işanlar müridleri ile katılmışlardı. Rusların bir bölümü işanlar ile yeteri derecede mücadele edilmediği için isyanların ortaya çıktığını iddia etmişlerdi (Derin 2006: 31-34). Türkistan halkının sabrının taşmasında Ruslara karşı duyulan millî düşmanlık ve İslam dinin Ruslar tarafından hafife alınarak küçük görülmeye çalışılması etkili olmuştu (Gömeç 2011: 106).

¹ Volost: Bir toprak ve yönetim birimine verilen Rusça ad.

² İşan: Bölgenin dini hayatında söz sahibi olan yerel sufi liderlerdir.

XX. yüzyılın başından itibaren Türkistan'da milliyet ve Türkçülük bilinci gelişmeye başlamıştı (Kayabalı-Arslanoğlu 1978: 55). Özellikle Türkistan'daki Ceditçi aydınların isyana dolaylı etkisi olmuştur. Birçok Ceditçi temel hak ve özgürlüklerden yoksun olan Türkistan halkının savaşa gitmesini istememiş ve isyanı desteklemişti (Khalid 2002: 640). Pan-Türkizm ve Pan-İslamizme yönelmiş olan Ceditçiler, Jön Türklerden etkilenmişler, Türkistan bölgesinde Hive ve Buhara şehri başta olmak üzere gizli devrimci dernekleri örgütlemişlerdi. Örneğin Üç Yüz partisi bünyesinde harekete geçen Güney Kazaklarının da etkisi ile isyanın çıktığı ileri sürülmüştür (Cagnat-Jan 1992: 133).

İsyanın başlamasının temel nedenleri arasında Türkistan halklarının Rus baskısından bıkmalarının yanı sıra milletler arasındaki tefrika da gösterilmiştir. Örneğin Kırgızlarda temel etken, topraklarının ellerinden alınması iken Özbeklerde özgürlük ve eşit haklar elde etme gayreti öne çıkmıştı (Allworth 1994: 212).

Ruslar Müslüman halkı iktisaden ezmenin yanında manevi alanda da onlara baskı uygulamıştı. Rus memurların yerli halkın töre, gelenek, kültür, din ve dilini aşağılamasının da etkisini göz ardı etmemek gerekir. Bu denli baskı altında bulunan Türkistan halkı iyice hiddetlenmiş, çarın güçlü silahlarla donatılmış ordusuna rağmen mücadele bilincini geliştirmişti (Ömürbekov 2002: 623; Vakhabov 1979: 7). I. Dünya savaşında Rusya'nın başarı gösterememesi Türkistan halkının bağımsızlığa erişme bilincini geliştirmişti. Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türk toplulukları özgürlüklerini elde etmek için harekete geçme zamanının geldiğini düşünmüşlerdi.

Öte yandan Türkistan halkının bir kesimi I. Dünya savaşına katılma fikrini genelde olumsuz bir şekilde karşılarken bir başka kesimi ise Türklerin askere alınmasının onların dış ilişkilerini artırarak, bilgi ve görgülerini geliştireceğine ve bu şekilde dünyaya kendilerini tanıtmaya fırsatını yakalayacaklarına inanmışlardı (Kayabalı 1974: 55-56). Ayrıca Kazak aydınlarının hepsi 1916 isyanını desteklememişti. Çünkü onlar halk ayaklanması sonucunda Rusların uyguladığı baskı ve şiddetin artmasından ve halkın katledilmesinden korkmuşlardı (Şimşir 2009: 299).

2.İsyanının Başlaması ve Gelişmesi

Türkistan Rus hâkimiyetine girdiğinden beri Çarlık Orta Asya'daki Türkistan halkının hoşnutsuzluğundan haberdar değildi. Türkistan kaynakları bir kazan gibiydi. Rus yöneticiler Türkistan'daki gergin durumu iyi analiz edememiş ve doğru olmayan bilgiler yollamışlardı. Bu nedenle Çarlık durumunun ciddiyetinin farkına varamamıştı (Allworth 1994: 208).

1916 yılında çarın askere alma kararına ilk tepkiler başlamıştı. Rus kuvvetleri protestocu kişilerin üzerine ateş ederek çarın kararlarını uygulatabileceklerini zannetmişler fakat sonuç düşündükleri gibi olmamıştı. Protesto ile başlayan tepkiler isyana dönüşmüştü (Hayit 1997: 9). Fergana, Semerkant, Çizzak gibi şehir ve kasabaların merkezlerinde halk, yönetim binalarının önünde toplanarak muafiyet listelerini yırtmış ve bu işle görevli memurları öldürmüştü (Devlet 1999: 235-236; Brower 2003: 1; Ziyayev 2007: 359-368; Khalid 2011: 62).Çarlık Rusya'sının askere alma kararını duyan halkın bir kısmı da beylerin yanına gitmişti. Beyler arasında Turgay Alibi Jangeldin, Amangeldi İmanov, Yedisu'da Tokşa Bogin, Bekbolat Eşkeev, Uzak Saurnkov, Oral bölgesi ve Bükey ordasında Seyitkali Mendesev, Abdurrahman Eytiev gibi isimler Rus emperyalizmi ve baskılarına karşı ön plana çıkmışlardı (Şimşir 2009: 299).

Özbekler "Çocuklarımızı vereceğimize ölürüz.", kadınlar "İşçi vermiyoruz.", "Çar ve Ruslar defolsun.", "Müslümanlara hürriyet isteriz." gibi sloganlar atmışlardı (Kayabalı 1978: 56; Devlet 1999: 235; Hayit 2004b: 208). İsyan ile ilgili köylü ve şehirli kesimin katıldığı toplantılar yapılmıştı. Bu toplantılarda halk, Ruslar için savaşmak istemediklerini, hürriyet istediklerini

belirterek ayaklanmışlardı. Ne yazık ki bu ayaklanmanın lideri yoktu ve teşkilatsız bir şekilde başlamıştı (Saray 1996: 238). Rus askerinin ve polisinin baskılarından dolayı köylerdeki ayaklanma önderlerinin dahi aralarında bağlantı kurmaları imkânsızdı (Hayit 2004b: 209). Ayaklanmaya emekçiler, beyler ve manaplar gibi toplumun her kesiminden insan katılmıştı (Djanish 2002: 630).

1916 yılındaki isyana Türkistan aydınlarının katılmadığı söylenmiş olsa da o dönemde Türkistan'ın en önemli kadrosu olan ceditçiler aktif rol oynamışlardı. Fermanı protesto etmek ve isyan başlatmak için çalışmalarında bulunmuşlardı (Bademci 1975: 72). Ancak yaptıkları çalışmalar zaman zaman neticeye ulaşmamıştı. Bir ayaklanma çıktığı takdirde ne tür tedbirler alınması gerektiği ile ilgili Münevver Kari, Osman Hoca, Kaari Kamil, Pehlivan Niyaz ve Andican Mahmud gibi aydınların Semerkant'ta yaptıkları toplantıdan herhangi bir sonuç çıkmamıştı (Saray 1984: 20; Kocaoğlu 2001: 39; Hayit 2004b: 206).

Rusların Alman-Avusturya cephesinde mağlup oldukları bir sırada Türkistan'da isyanın başlaması Rusları huzursuz etmişti. Ruslara göre bu isyanla, savaşta bir de Türkistan cephesi açılmıştı. İsyanı bastırmak için Türkistan Genel Valisi olarak Kuropatkin atanmıştı (Fe. Sın .A. 2005: 66).

Ayaklanma 4 Temmuz'da Özbekistan'ın Hocent kentinde başlamış (Allworth 1994: 210; Ueda 2013: 35; Devlet 1999: 235; Brower 2003: 1; Andican 2003: 160-161; Hayit 2004b: 207; Yedisu, Bişkek, Aksu ve Tokmok gibi yerler başta olmak üzere birçok şehre yayılmıştı (Saray 2004: 81). 1916 yılındaki isyana yaklaşık 11 milyon Türkistanlı katılmıştı (Gömeç 2011; 106). Prijevalsk ve Bişkek bölgelerinde ciddi çatışmalar olmuştu (İdil 2007: 59). İsyana Semerkant şehri Özbekleri, Aral bölgesi Karakalpakları, Hazar ötesi Türkmenleri, bozkırlardaki Kazak Kırgızları ve Uygurlar katılmıştı (Kurat 1987: 428; Sın. Fe. A 2005: 66; Ziyayev 2007: 357). İsyanın bazı yerlerde derli toplu gözükmesinde eski kabile reislerinin rolü büyüktü. Bu Kırgız reisleri Rusları topraklarından kovarak hürriyetlerine kavuşacaklarına inanmışlardı (Devlet 1999: 238). İsyanda küçük köyler Ruslarla mücadele edebilmek için bir araya gelmişti. Yaklaşık üç dört köyün bir araya gelmesi ile savunma hatları oluşturulmuştu. İsyandaki diğer bir etmende kadınların rolüydü. İsyanda Neymence köyü kadınları birlik içinde saf durmuşlardı. Ruslar kadınları zorla geçerek erkeklere ulaşabilmişti (Ziyayev 2007: 369-370).

İsyanda Yedisu'da Kırgızlar, bozkırda Kazak boyları, Özbekistan'ın Semerkant ve Fergana vilayetlerinde ihtilalciler kendi başlarına hareket etmişlerdi. Kırgızlar oldukça muntazam hareket edip Pişkek, Karakul ve Tokmak şehirlerini işgal etmişlerdi. Özbekistan'daki en kuvvetli isyanlar Amu-Derya ve Çizak bölgesindeki Çımbay'da olmuştu. 1916 yılındaki isyanı en başarılı şekilde idare eden ihtilalciler, bozkırdaki Argın-Kıpçak ve Nayman boyları olmuştu. Argın-Kıpçakları Abdülğaffar Bey adlı bir Kıpçak beyinin liderliğinde teşkilatlanmışlardı. Onların direnişi isyanın son gününe kadar sürmüştü. Bu başarılı direnişten dolayı Ruslar burada seferberlik ilan edemeyip, katliam yapamamışlardı. Türkmen bölgesindeki isyan ise Ekim 1916'da başlamıştı. General Madridov komutasında 150.000 kişi gönderilerek isyanın olduğu tüm bölgelerde toplu katliamlar yapılmıştı. Rus göçmenler bu arada toplu halde gezerek işletmelerinde zorla Türkistanlıları çalıştırıp evlerini yağmalayarak onları öldürmüşlerdi (İnan 1963: 26-27).

Ruslar Türkistan'daki aydınların bol olduğu bölgeleri yok etmeyi hedeflemişlerdi. Yedius'daki Kırgızlara karşı General İvanov Rynov komutasında 150.000 kişi gönderilmişti (İnan 1963: 26-27). Rus ordu birliklerinin yanı sıra, bölgede silahlandırılmış Rus göçmenleri de halka saldırmış ve böylece Türkistan'ın en verimli topraklarını yerli halktan temizleme planına girişilmişti (Keskin 1999: 114).

Ruslar bir yandan I. Dünya Savaşında kendi işlerini görsünler diye Türkistan halkını

köleleştirmeye çalışırken, diğer yandan da ele geçirdikleri Avusturyalı harp esirlerine Türkistanlıların yerlerde yatan cesetlerini toplatmışlardı (Devlet 1999: 237; Şimşir 2009: 297).

Çar yönetimi, isyanın uzun bir süre etkili olmasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından gönderilen Türk subaylarının etkisi olduğunu iddia etmişti. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Rus tehdidini cephelerde biraz olsun hafifletebilmek hem de Türkistan'da Türklere destek olabilmek için bölgeye Türk subaylar gönderdiğini öne sürmüştü (Djanish 2002: 627; Gömeç 2011:107). Türkistan'da İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura gibi aydınların yazdığı eserler neticesinde halkın Osmanlı'ya sempatisi artmıştı. Rusların Osmanlıya savaş açması üzerine, Türkistan Türklerinin hükümete olan düşmanlığı son noktaya ulaşmıştı. (Kurat 1987: 429).

Geniş çapta yayılan isyanın küçük kuvvetlerle üstesinden gelemeyen Ruslar, diğer bölgelerden asker takviye ederek 1916 yılının ekim ayında isyanı bastırmışlardı. Rus köyleri zarar görmüş ve birçok üst rütbeli Rus isyana önderlik eden Kırgız Menapları tarafından öldürülmüştü (Kurat 1987: 427-428; Djanish 2002: 627-628; Saray 2004: 81). Ruslardan yaklaşık 3.709 kişi ölmüştü. Ölenler arasında üst düzey memurlardan 7, mahalli memurlardan ise 22 kişi vardı. İsyanı bastırmak için 14 tabur, 33 süvari bölüğü görev almış, 42 top ve 69 makineli tüfek sevk edilmişti (Hayit 2001: 180; Sn. Fe. A. 2005: 66; Ziyayev 2007: 373).

Andican isyanında olduğu gibi ayaklanmaya katılan Kırgız halkının elinde modern silahlar yoktu. Sopalar ve mevcut olan silahlar ile mücadele etmeye çalışmışlardı (Hikmet 1998: 207-213; Saray 2004: 81). Rusya'nın Almanya ve Avusturya ile harp halinde olduğu bir sırada bu isyanı bastırmak için Rusya büyük bir gayret göstermişti. İsyana yaklaşık altı ay sürerek 1917 yılının şubat ayında son bulmuş ve ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştı (Kurat 1987: 427-428; Hayit 1996: 116; Hatunoğlu 2011: 194). Çok sayıda insan ölmüş ve yaralanmıştı (Haghayeghi 1995: 9).

Çok ağır şekilde bastırılmış ayaklanma Türkistan halkını her açıdan çok yıpratmıştı (Arat 1977: 739). İsyancılar Çarlık makamları tarafından yakalanarak türlü eziyetlere maruz kalmışlardı. Ruslar, Hive şehrinde yaptıkları gibi bir katliamı burada da gerçekleştirmişlerdi (MacGahan 1995). Rus askerlerinin yanında silahlandırılmış Rus köylüleri de rahat durmamış Kırgızları öldürmüşlerdi (Devlet 1999: 239; Saray 2002: 443; Khalid 2011: 62). Yaklaşık 160.000 Türkistanlı mahkeme kararı olmaksızın ömür boyu Türkistan'dan sürülmüştü. 347 Türkistanlıya ölüm cezası, 357 kişiye hapis cezası verilmişti (Hayit 1997: 10). Ayaklanmanın en şiddetli olduğu Yedisu bölgesinde halkın % 30'u yok edilmişti (Bademci 1975: 77; Andican 2003: 161).

Rus mezaliminden korkan 70.000 Kırgız ve 80.000 Kazak Çin işgalindeki Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalmıştı (Devlet 1999: 239; Saray 2004: 81). Çin'e göç sonbahar mevsimine geldiği için kolay olmamıştı. Halk kaymadan zorlu yollarda yürüyebilmek için eşek, at gibi hayvanların bir kısmını keserek onların postlarını yere sermişti. Kırgızların hayvanlarının geri kalan kısmı da yiyecek yokluğundan telef olmuştu. Türkistan halkı Çin'e geçince orada şartlar daha da ağırlaşmıştı. Türkistanlılar, Çinliler ve Uygurlara hizmetçilik yapmış ve 15-16 yaşındaki kızlarını bir kase un için bölgenin zenginlerine vermek zorunda kalmışlardı. (Dıykanbeyava 2014: 119) Çin kaynaklarında belirtildiğine göre Doğu Türkistan'a göç edenlerin sayısı 332.000 olmakla beraber bu insanların 200.000 kadarı göç esnasında dağlık ve engebeli alanlardaki zor iklim koşulları nedeni ile hayatlarını kaybetmişti (Palat-Tabyhalieva 2005: 266; İdil 2007: 60). Ruslar 673.000 Kırgız Türkünü öldürmüş ve 200.000'e yakını Sibiryaya yollamıştı. Rus zulmünden kaçan Türkistanlıların malları ve arazileri de Rus göçmenlere verilmişti (Rywkin 1982: 17; Saray 1996: 238). İsyan bittikten sonra bu insanların geri dönme çağrısı kabul görmemişti. Ruslar, Kırgızların topraklarını hem zorla işgal etmişler hem de bu insanları yerlerinden etmişlerdi (Saray 2004: 81). Bu göçmenler arasından geri dönmeyi

başaranların ise hayvanları öldürülmüş ve topraklarına el konulmuştu. (Andican 2003: 161; Khalid 2011: 62).

İsyanın çıkması Rusların Türkistan'daki pamuk gelirlerini de azaltmıştı. 1916 yılında başlayan ihtilal ve yine o yıllarda başlayıp 1918 yılında da tekrar eden isyanlar sonucunda 1928 yılına kadar pamuk üretimi 742.000'den 480.300'e düşmüştü (Hayit 1996: 119).

Çarın, birliklerinin bir kısmını isyanı bastırması için göndermesi, mücadele ettiği devletlere karşı gücünü azaltmış, çarlık rejiminin düşmesinde önemli bir etken olmuş ve böylece ihtilalciler zafer kazanmıştı. Sovyet rejiminin ilk zamanlarında 1898 ve 1916 isyanları birçok Sovyet yazar tarafından desteklenmiş ve bu ayaklanmaların çarın baskısına bir tepki olarak ortaya çıktığı belirtilmişti. Ancak zamanla Rusların bu konudaki düşünceleri de değişmişti. 1916 isyanı, zayıflayan han idaresinden memnun olmayan Türkistanlıların çıkardıkları gerici bir hareket olarak görülmüştü (Wheeler 1964: 7; Hayit 1975: 211; Caroe 1970: 154; İnan 1963: 28-29).

1916 isyanında halk kahramanca mücadele etmesine rağmen üst sınıf memurlar ve burjuva bu durumdan yararlanamamıştı. Geri safhada durmuş, isyana öncülük etmekten kaçınmışlardı. Hatta onlardan bir kısmı halkın isyanından dolayı çardan özür dileyip ortamı yumuşatmaya çalışmışlardı (Ziyayev 2007: 376). Rusların bir kısmı kendilerine karşı başlatılan bu ayaklanmayı Pan-islamcı ve Pan-türkçülerin yaptığı gerici bir ayaklanma olarak algılamışlar ve ayaklanmayı Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Almanya'nın teşvik ettiğine inanmışlardı. Ancak 1916 isyanı milli iradeye dayalı bir ayaklanma olduğu gerçeğini görememişlerdi (İnan 1963: 29; Hayit 2004a: 162; Fe. Sın. A. 2005: 67).

SONUÇ

Rus yönetiminin, Türkistan halkına karşı uygulamış olduğu adaletsiz, eşitlik ilkesinden uzak, emperyal bakış açısı; zorunlu iskanlar, ağır vergiler ve Türk kültürünün yozlaştırılması çabaları ile birleşerek 1916 isyanın çıkmasına neden olmuştur. Bu isyanın öncesinde I. Dünya Savaşı yılları olan 1914 ve 1915 yıllarını müteakiben 1916 yılında Türkistan'da bu büyük tarihi elim bir olay yaşanmıştır. Türkistan halkı zorla ve adaletsiz uygulamalar ile askere alınmak istenmiş ve Rusya'da eşit haklara sahip bir tebaa olarak görülmeyen Türkistan halkı için bu durum isyanı başlatan etmen olmuştur.

Rusya için kullanılan "Halklar Hapishanesi" tabiri bu isyan ile adeta anlam bulmuştur. Ruslar, Kırgızların verimli topraklarını zorla ele geçirerek, Çarlık yönetiminin verdiği güçle Türkistan halkını ezmeye ve sömürmeye başlamışlardı. 1916 isyanı koloni karşıtı fikirlerin en güçlü şekilde ortaya çıktığı bir figür olmuştur.

1916 ayaklanması Türkistan'ın geneline hızla yayılmış lidersiz bir ayaklanma idi. Her bölgenin kendi seçtiği liderleri mücadeleyi sürdürmüşlerdi. İsyana fakir insanların, çiftçilerin yanında Rus hükümetinin tavrından hoşnut olmayan üst düzey insanları da kapsamıştı. Toplumun her kesiminden kabul görmüştü. İsyana temmuz ayında dalgalanmalarla başlamış, ağustos ayında silahlı mücadeleye dönüşmüş ve şubat ayında son bulmuştu. İsyana kadınların da katılması Türkistan bölgesindeki milli bilincin ve bağımsızlık isteğinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermişti.

1916 isyanı Rus kuvvetlerinin bir kısmının Türkistan'da alıkonulması ile I. Dünya Savaşının gidişatı etkilenmişti. Çarın askere alma emri zamanında gerçekleşmemiş ve böylece Rusların zayıf düşmesine neden olmuştu. Ancak baskılar sonucunda hedeflenenin yarısı kadar Türkistanlı askere alınmıştı. Cepheye alınan Türkistanlıların, Ruslara olan düşmanlıkları daha da artmıştı.

Netice olarak Ruslar Türkistan halkının hayatını kolaylaştırmak, milletin yer ve su

meselelerini doğru bir şekilde çözmek yerine, halk arasında sûfızmin etkisini ve yayılmasını durdurmaya çalışmışlardı. Türkistan halkının çektiği ekonomik sıkıntıları görmezden gelmiş veya anlayamamışlardı.

Tarihte bu denli geniş çapta ve güçlü özgürlük mücadelesinin sayısı son derece azdır. Türkistan halkının Rus mezalimine karşı ayaklanmasının cezası olarak Ruslar, tüm Türkistan Müslümanlarını yok etmeye çalışmışlardı. Tüm bu gelişmeler ışığında çok acı ve ızdırap çeken Türkistan halkında mücadele edecek güç kalmamıştı. Demografik açıdan Kırgız halkı önemli ölçüde azalmıştı. Diğer yandan Ruslara karşı yapılan mücadele Rusların sömürdüğü tüm halkları birbirine yaklaştırmış ve bu halklar arasında ortak hareket etme bilincini geliştirmişti.

KAYNAKÇA

- ABAZOV, Rafis (2002), "Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar", *Türkler*, C.18, (Çev: Özgür Çınarlı-Ahmet Karan), Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- ALLWORTH Edward (1994), *Central Asia 130 Years Of Russian Dominance, Ahistorical Owerview*, Durham: Duke University.
- ANDİCAN, Ahat (2003), *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul: Emre Yayınları.
- ARAT, R.Rahmeti (1977), "Kırgızistan", *İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul:Milli Eğitim Yayınları.
- BROWER, Daniel (2003), *Turkestan and The Fate of the Russian Empire*, London: Routledge Curzon.
- BADEMÇİ Ali (1975), *1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa C:1*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- CAGNAT Rene-JAN Michel (1992), *İmparatorluklar Beşiği: SSCB, Çin ve İslam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı*, (Çev: Erden Akbulut-T. Ahmet Şensilay), İstanbul:Alan Yayıncılık.
- CAROE, Sir Olaf (1970), *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, C.1, (Çev: Zerhan Yüksel), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- ÇELEBİ, Ercan (2003), "8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan'da 1916 Genel Ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran, Sa.44, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- DERİN, Süleyman (2006), "Tasavvufun Orta Asya'da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği", *İlmi Akademik Araştırma Dergisi*, Sa: 16, İstanbul: İstanbul Tasavvuf Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DEVLET, Nadir (2011), *Millet İle Sovyet Arasında; 1917 Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul: Başıl Yayınları.
- DIYKANBEYAVA, Mayramgül (2014), "1916 Yılındaki Kırgız Mücadelesi: Ürkün", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, Sa: 3/3, Türkiye.
- DJANİŞH, Djunushaliev (2002), "Kırgızistan'da 1916 İsyanı", *Türkler*, C.18, (Çev. Alesker Aleskerov), Ankara: Türkiye Yayınları, 627-630.
- GÖMEÇ, Saadetin (2011), *Kırgız Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları.
- HAGHAYEGHİ, Mehrdad (1995), *İslam and Politics in Central Asia*, New York:St. Martin's Press.
- HATUNOĞLU, Nurettin (2011), *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- HAYİT, Baymirza (1975), *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Çev: Abdülkadir Sadak, İstanbul:Otağ Yayınları.
- HAYİT, Baymirza (1996), *Esir Türkler: Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi, Asya'da Müslüman Halk Üzerinde Uygulanan Sovyet Sömürgeciline Bir Örnek*, Ankara: Kişisel Kitaplar.
- HAYİT, Baymirza (1997), *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- HAYİT, Baymirza (2001), "Türkistan Çarizm'den Bolşevizm Hâkimiyetine Geçiş Devrinde", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1914*, (Ed: Timur Kocaoğlu), Haarlem: Sota Yayınları, ss.179-190.
- HAYİT, Baymirza (2004a), *Milli Türkistan Hürriyet Davası: Milli Türkistan Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- HAYİT, Baymirza (2004b), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HİKMET Bey, Adil (1998), *Asya'da Beş Türk*, Çev: Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ILGAR İhsan Hz. (1990), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İDİL, Aydın (2007), *Yerel Kaynaklara Göre Özet Kırgızistan Tarihi*, Bişkek.
- İNAN, Abdülkadir (1963), "Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma", *Türk Kültürü*, Ekim, Sa:12, Ankara: Akyıldız Matbaası.
- KARA, Füsün (2011), "1919 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün", *Turkish Studies*, 6/2, ss.537-546.
- KAYABALI, İsmail-ARSLANOĞLU Cemender (1978), *Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bu Günkü*

- Durumu*, Ankara: Kömen Yayınları.
- KESİCİ, Abdül Kayyum (1999), *Kazakistan'ın Etnik Yapısı, Bu Etnik Yapının Siyasal Örgütlenmelere Etkisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KHALİD, Adeeb (2002), "Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş", *Türkler*, C.18, Çev: Müfit Balabanlılar, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.636-643.
- KHALİD, Adeeb (2011), *Komünizm'den Sonra İslam; Orta Asya'da Din ve Politika*, Çev: Aslıhan Tekyıldız, Ankara: Sitare Yayınları.
- KOCAOĞLU, Osman Khoja (2001), "Between Reform Movements And Revolutions", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtillaler: 1900-1924*, Ed: Timur Kocaoğlu, Haarlem: Sota Yayınları, ss.31-46.
- KONUĞU, Enver (1998), "Hokand Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul:Diyanet Vakfı Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi; Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MACGAHAN, İ. A. (1995), *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, İzmir: Akademi Kitabevi.
- MAHARRAMOVA, Sama (2009), *Çarlık Rusyası'nda P.Astoplin'in (1862-1911) ve Rusya Türklerine Etkileri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- MONTEİL, Vincent (1992), *Sovyet Müslümanları*, Çev: Mete Çamdereli, İstanbul: Pınar Yayınları.
- ÖZBAY, Ekrem (2012), *Türkistan'da Parlayan Bir Yıldız*, İstanbul.
- ÖMÜRBEKOV Toktorbek (2002), "Sömürge Döneminde Kırgızlar", *Türkler*, C.18, Çev: Liliye Sabirova, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- PALAT Madhavan K. - Tabyhalieva Anara Ed. (2005) *History of Civilizations of Central Asia: Towards The Contemporary Period: From The Mid-Nineteenth on The End of The Twentieth Century*, Vol: VI, Paris: Unesco Publishing.
- RAŞİD, Ahmed (1994), *The Resurgence of Central Asia İslam or Nationalism?*, London: Oxford University Press.
- RYWKİN, Michael (1982), *Moscow's Muslim Challenge Soviet Central Asia*, London: C. Hurst and Company.
- SARAY, Mehmet (1984), *Türkistan Türkleri: Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri*, İstanbul: Veli Yayınları.
- SARAY, Mehmet (1996), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SARAY, Mehmet (2002), "Kırgızistan", *İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- SARAY, Mehmet (2004), *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, Ankara: TİKA Yayınları.
- SCHARE, Michael (2010), "The Russian Civil War in Chinese Turkestan 1918-1921: A Little Known Explored Front" *Europa Asia Studies*, Boston: Routledge.
- SİN. Abdülkadir Fe. (2005), "1916 Senesi Türkistan Genel İsyanı" *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
- SOKOL, Edward Dennis (1954), *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- ŞİMŞİR, Sebahattin (2009), *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, C.1 İstanbul.
- TOKTORBEK, Ömürbekov (2002), "Sömürge Döneminde Kırgızlar", *Türkler*, C.18, Çev: Liliye Sabirova, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- UEDA, Akira (2013), "How Did Nomads Act During The 1916 Revolt in Russian Turkistan", *Journal of Asian Network for GIS-based Historical Studies*, Vol:1, Japonya.
- VAKHABOV, Abdullah (1979), *Sovyetler Birliğinde İslam*, İstanbul: Havvas Yayınları.
- WHEELER, Geoffrey (1964), *The Modern History of Soviet Central Asia*, London.
- WIMBUSH, S. Enders (1988), "Sovyet Silahlı Kuvvetlerine Uluslar", *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ed: S. Enders Wimbush, Ankara: Forum Yayınları.
- ZİYAYEV, Hamid (2007), *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele: XVIII-XX. Asır Başları*, Çev: Ayhan Çelikkbay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.